

การศึกษาของคณะสงฆ์ศรีลังกาสมัยอาณาจักรอานูราธปุระ Buddhist Monastic Education of Sri Lanka in Anuradhapura Period

พระมหาพจน์ สุวโจ

Phramahaphoc Suvaco

อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

Department of Buddhist Studied,

วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Buriram Buddhist College Mahachulalongkomrajavidyalaya University

E-mail: lankakumar@hotmail.com

บทคัดย่อ

การศึกษาของคณะสงฆ์ศรีลังกาสมัยอาณาจักรอานูราธปุระนั้นเป็นจุดเริ่มต้นแห่งความมั่นคงทางวัฒนธรรมและพัฒนาเป็นอารยธรรมสิงหลในเวลาต่อมา การศึกษาสมัยนี้มีปัจจัยหลายอย่างหนุนเสริมให้ประสบความสำเร็จ นอกจากคณะสงฆ์จะร่วมแรงร่วมใจกันเป็นหนึ่งเดียวแล้ว สถาบันกษัตริย์ยังให้การสนับสนุนเป็นอย่างดี บทความนี้เน้นวิเคราะห์คัมภีร์สมันตปาสาทิกาเป็นหลัก เพราะมีหลักฐานเกี่ยวกับการศึกษาคณะสงฆ์สมัยอาณาจักรอานูราธปุระมากกว่าเล่มอื่น นอกจากนั้นนักวิชาการต่างให้ความเชื่อถือในฐานะเป็นแหล่งรวมความรู้ครบทุกด้าน แต่หลักฐานแวดล้อมอื่น ๆ ก็ได้ทอดทิ้ง ได้นำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบเพื่อความสมบูรณ์ถูกต้อง และสามารถตอบคำถามเรื่องการศึกษาคณะสงฆ์ศรีลังกาได้อย่างชัดเจน

คำสำคัญ: การศึกษาสงฆ์ สมัยอาณาจักรอานูราธปุระ คัมภีร์สมันตปาสาทิกา

Abstract

The education of the monastic order in Sri Lanka in the Anuradhapura Period represented the beginning of the cultural stability and subsequently became the Sinhalese culture. During this period, several factors were favorable for the monastic education to be successful. Harmony in the Buddhist Monastic Order and the Royal patronage played a vital role for the success of the monastic learning. The article was mainly based on the Buddhist work called 'Samantapasadika'. This work was chosen as it provided more details on the monastic learning during the Anuradhapura Period. In addition, it was held by scholars as the authoritative sources of knowledge. Other contexts were also examined and compared to make the study more accurate and reliable.

Keywords: Monastic education, Anuradhapura period, Buddhist commentary work 'samantapasadika'

บทนำ

อาณาจักรอนูราชปุระของศรีลังกาคู่ตัวขึ้นก่อนการมาของพระพุทธศาสนาประมาณหนึ่งศตวรรษ แม้จะมีความเจริญตามคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ก็จริง แต่หาได้สร้างความเป็นหนึ่งเดียวของคนทั้งเกาะได้ไม่ แต่ละอาณาจักรต่างปกครองกันเองเป็นอิสระ และแม้จะมีความเจริญด้านการศึกษาตั้งหลักฐาน กล่าวอ้าง แต่ก็มิชอบเขตจำกัดเฉพาะกลุ่มคนชั้นสูงเท่านั้น ครั้นพระพุทธศาสนาประดิษฐานมั่นคงดีแล้วดูเหมือนว่าพยายามจะเติมเต็มช่องว่างดังกล่าวให้สมบูรณ์มากขึ้น สิ่งหนึ่งซึ่งเป็นกระบวนการสร้างสังคมชาวลังกาให้เป็นระบบอย่างมีประสิทธิภาพ คือ การศึกษาของคณะสงฆ์ โดยเริ่มต้นจากการวางรากฐานของคณะสมณทูตชุดแรกโดยการนำของพระมหินทเถระและพัฒนาต่อยอดเรื่อยมาอีกหลายศตวรรษ ระบบการศึกษาคณะสงฆ์ที่มีประสิทธิภาพนี้เองเป็นกระบวนการสร้างความยิ่งใหญ่ให้แก่ศาสนจักร จนเกาะลังกากลายเป็นศูนย์กลางการศึกษาพระพุทธศาสนาเถรวาทแทนที่อินเดียชมพูทวีป ส่วนด้านอาณาจักรสามารถหลอมรวมกันเป็นหนึ่งเดียวภายใต้ราชวงศ์สิงหล บทความนี้ต้องการนำเสนอการศึกษาของคณะสงฆ์สมัยอาณาจักรอนูราชปุระ โดยเน้นวิเคราะห์ระบบการศึกษาและผลสำเร็จของการศึกษา ซึ่งส่วนใหญ่เอกสารอ้างอิงได้มาจากคัมภีร์สมันตปาสาทิกาหรือคัมภีร์อรรถกถาแต่งอธิบายพระวินัยปิฎก

วิเคราะห์คัมภีร์สมันตปาสาทิกา

คัมภีร์สมันตปาสาทิกาเป็นผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์ ผู้ได้รับการยอมรับว่าเป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ (Bimala Charan Law, 2000) เนื้อความตามคัมภีร์เล่มนี้เป็นการอธิบายขยายความตามคัมภีร์พระวินัยปิฎก ทั้ง 5 คัมภีร์ กล่าวคือ คัมภีร์มหาวิภังค์ คัมภีร์ภิกขุณีวิภังค์ คัมภีร์มหาวรรค คัมภีร์จุลวรรค และคัมภีร์บริวาร โดยอาศัยโครงสร้างของคัมภีร์มหาอัฐกถาเป็นต้นแบบ หลักฐานทางประวัติศาสตร์ระบุว่าพระพุทธโฆษาจารย์แต่งคัมภีร์เล่มนี้ในรัชสมัยของพระเจ้ามหานามะ ผู้ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 947-971 ขณะนั้นท่านพำนักพักอาศัยในสำนักมหาวิหารแห่งเมืองอนูราชปุระ โดยความช่วยเหลือและแนะนำของพระพุทธมิตตเถระ ผู้เป็นปราชญ์ชาวสิงหลซึ่งแตกฉานชำนาญด้านพระวินัย มีชื่อเสียงโด่งดังแพร่หลายตลอดเกาะลังกา

สำหรับระยะเวลาการแต่งคัมภีร์เล่มนี้นั้น พระพุทธโฆษาจารย์ได้ระบุไว้ในนิคมกถาว่า แต่งในปีที่ 20 และสำเร็จเรียบร้อยในปีที่ 21 แห่งการครองราชย์ของพระเจ้าสิริบาล (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 3, 2550) ตรงกับ พ.ศ. 968 - 969 ซึ่งถือว่าเป็นช่วงปลายรัชสมัยของกษัตริย์พระองค์นี้ โดยผู้แต่งย้ำว่าเป็นช่วงที่พระเจ้าสิริบาล “ทรงครองราชย์ด้วยความเกษมสำราญ รุ่งเรืองด้วยลาภยศสักการะ และไร้อริราชศัตรูเข้ามาเบียดเบียน” ประวัติศาสตร์บอกไว้ว่าครั้นพระองค์สวรรคตล่วงแล้วกษัตริย์ป็นชยะแห่งอินเดียตอนใต้ได้บุกรุกเกาะลังกาแล้วยึดครองเป็นเวลาถึง 27 ปี ภายใต้การปกครองของกษัตริย์คนนอกเป็นระยะเวลาอันยาวนานเช่นนี้ ย่อมทำให้การพระพุทธศาสนาหยุดพัฒนาและถึงกาลเสื่อมโทรมทุกด้าน (E.W, 2009)

เนื้อหาในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา แบ่งออกเป็น 3 ภาค ภาคที่ 1 (ปฐมภาค) อธิบายขยายความประเด็นสำคัญในคัมภีร์มหาวิภังค์ เฉพาะพาหิรนิทาน เจริญชกัณฑ์ และปาราชิกกัณฑ์ ภาคที่ 2 (ทุติยภาค) อธิบายขยายความประเด็นสำคัญในคัมภีร์มหาวิภังค์ ตั้งแต่สังฆาติเสสกัณฑ์จนถึงเสขิกกัณฑ์ และภิกขุณีวิภังค์ ส่วนภาคที่ 3 (ตติยภาค) อธิบายขยายความประเด็นสำคัญในคัมภีร์มหาวรรค คัมภีร์จุลวรรค และคัมภีร์บริวาร (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 1, 2550) นอกจากจะเป็นคัมภีร์อรรถกถาเกี่ยวกับพระวินัยปิฎกแล้ว ผู้เขียนยังสอดแทรกและบันทึกข้อมูลอันทรงคุณค่าด้านสังคม การเมือง

จริยธรรม และประวัติศาสตร์ศาสนา ตลอดทั้งปรัชญาของอินเดียสมัยโบราณด้วย (Bimala Charan Law, 2000)

ส่วนการตั้งชื่อคัมภีร์ว่า “สมันตปาสาทิกา” นั้น พระพุทธโฆษาจารย์ได้ระบุไว้เป็นคาถาทอนท้ายของปฐมปาราชิกกัณฑ์ ความว่า “เมื่อวิญญูชนพิจารณาโดยลำดับอาจารย์ โดยแสดงประเพณีทานและวัตถุ โดยเว้นลัทธิอื่น โดยความหมดจดแห่งลัทธิของตน โดยชำระพยัญชนะให้หมดจด โดยความหมายแห่งบท โดยลำดับบาลีและโยชนาบาลี โดยวินิจฉัยสิกขาบท และโดยแสดงความต่างแห่งนัยในวิภังค์ คำเล็กน้อยที่ไม่ชวนให้เลื่อมใส ไม่ปรากฏในสมันตปาสาทิกา เพราะเหตุนี้ สัจจธรรมพระวินัยที่พระโลกนาถผู้ทรงอนุเคราะห์สัตว์โลก ผู้ฉลาดในการฝึกเวไนยสัตว์ตรัสไว้แล้ว จึงเป็นไปโดยชื่อว่าสมันตปาสาทิกา” (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 3, 2550 : 414)

สำหรับการแต่งคัมภีร์เล่มนี้นั้น พระพุทธโฆษาจารย์ได้ปรารภไว้ในอารัมภกถา ความว่า “การสังวรรณานี้ก็ได้อำนาจประโยชน์อะไร ๆ แก่หมู่ภิกษุในเกาะอื่น เพราะท่านรจนาดำเนินด้วยถ้อยคำเป็นภาษาชาวเกาะสีหะ เพราะฉะนั้น เมื่อหวนระลึกโดยขอบถ้อยคำเชิญของพระพุทธสิริเถระ ข้าพเจ้าจึงจักเริ่มการสังวรรณานอันสมควรแก่นัยพระบาลี ณ บัดนี้ อนึ่ง เมื่อจะเริ่มสังวรรณานั้น ข้าพเจ้าจะใช้มหาอรรถกถา เป็นหลักแห่งการสังวรรณานั้น ไม่ละทิ้งข้อความอันควรตามแนวเถรวาทะ จากวินิจฉัยที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาหาปัจฉรี และอรรถกถาต่าง ๆ ที่ปรากฏมีอรรถกถากรุณที เป็นต้น จักเริ่มการสังวรรณานาด้วยดีโดยชอบ ขอภิกษุผู้เถระ มัชฌิมะ และนวกะ ผู้เคารพนับถือพระธรรมของพระตถาคต ผู้ทรงมีพระทัยคือพระธรรม จงมีจิตเลื่อมใสตั้งใจฟังสังวรรณานาของข้าพเจ้าเถิด” (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 1, 2550) หลักฐานตรงนี้ชี้ให้เห็นว่าคัมภีร์เก่าแก่โบราณของชาวสิงหลในนามว่ามหาอรรถกถาไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายของชาววิเทศ จึงเป็นเหตุให้พระพุทธโฆษาจารย์นำข้อมูลมาปรับแก้แต่งขึ้นใหม่

Bimala Charan Law (2000) อ้างว่าพระพุทธโฆษาจารย์แต่งคัมภีร์เล่มนี้ก่อนคัมภีร์อรรถกถาเล่มอื่นใด เพราะพิจารณาเห็นว่าพระวินัย คือ รากฐานของพระศาสนา แต่ความจริง คือ หลักฐานดังกล่าวไม่ปรากฏเห็นในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาละเลย สันนิษฐานว่า การอ้างดังกล่าวน่าจะต้องการให้สอดคล้องกับเหตุการณ์การสังคายนาครั้งแรก ซึ่งพรรณนาไว้ว่า “พระมหากัสสปเถระจึงปรึกษากับภิกษุทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลาย เราจะสังคายนาอะไรก่อน พระธรรมหรือพระวินัย ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า ท่านมหากัสสปะผู้เจริญ วินัยได้ชื่อว่าเป็นอายุของพระพุทธศาสนา เมื่อวินัยตั้งมั่น พระศาสนาก็เป็นอันตั้งมั่นอยู่ได้” (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 1, 2550) ประเด็นนี้ตรงกับคำปรารภการรจนาคัมภีร์สมันตปาสาทิกากว่า “เมื่อพระวินัยยังตั้งมั่นอยู่ ศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้มีได้ทรงดำรงอยู่ก็ตั้งมั่น ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆษาจารย์) อาศัยอานุภาพแห่งบูรพาจารย์แล้ว จักพรรณนาพระวินัยนี้ มิให้เจือปนเพื่อความดำรงมั่นแห่งพระศาสนา” (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 1, 2550)

หากตรวจสอบระยะเวลาการแต่งคัมภีร์ดังวิเคราะห์เบื้องต้น ย่อมทำให้เชื่อได้ยากกว่าพระพุทธโฆษาจารย์แต่งคัมภีร์สมันตปาสาทิกาก่อนคัมภีร์อรรถกถาเล่มอื่น ประเด็นนี้ N.A. Jayawickrama (1962) ตั้งข้อสังเกตว่า เรื่องราวของพระพุทธโฆษาจารย์ในคัมภีร์ผลงานของท่านกับคัมภีร์มหาวงศ์ไม่ลงรอยกัน กล่าวคือ พระพุทธโฆษาจารย์อ้างว่าท่านแต่งคัมภีร์สมันตปาสาทิกาก่อนคัมภีร์อรรถกถาเล่มอื่น แต่คัมภีร์มหาวงศ์ระบุว่า พระพุทธโฆษาจารย์เดินทางกลับอินเดียมาตุภูมิก่อนการสวรรคตของพระเจ้ามหายานามะหนึ่งปี จึงเป็นไปได้ยากนักที่พระพุทธโฆษาจารย์จะสามารถแต่งคัมภีร์อรรถกถาอีกหลายเล่มโดยใช้เวลาเพียงแค่นี้ปีเดียว ความเป็นไปได้ คือ พระพุทธโฆษาจารย์ต้องแต่งคัมภีร์อรรถกถาร่วมกัน

Lily de Silva ได้แสดงความเห็นประเด็นนี้ว่า พระพุทธโฆษาจารย์ได้เขียนคัมภีร์อรรถกถาตามลำดับเนื้อหาของพระไตรปิฎกจริง เพราะมีการวางแผนไว้อย่างเป็นระเบียบดี เหตุเพราะท่านได้ศึกษาคัมภีร์

พระไตรปิฎกทั้งหมดอย่างแตกฉานลึกซึ้ง ในการแต่งคัมภีร์อรรถกถาท่านย่อมรู้เป็นอย่างดีว่า เนื้อหาใดควรอยู่ส่วนใดของคัมภีร์เล่มไหน และเนื้อหาส่วนใดในคัมภีร์เล่มไหนควรอธิบายย่อสั้นหรือละเอียดจึงจะเหมาะสมที่สุด ด้วยเหตุนี้จึงมีการอ้างอิงสลับกันไปมาในผลงานของท่าน เช่น คัมภีร์สมันตปาสาทิกาก็อ้างอิงคัมภีร์อรรถกถาอิทธธรรมชื่อว่าอัทธสาลินี ขณะเดียวกันคัมภีร์อัทธสาลินีก็แนะนำให้ไปอ่านรายละเอียดในคัมภีร์ สมันตปาสาทิกา (สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, 2526)

ผู้เขียนเห็นว่าพระพุทโธชยาจารย์น่าจะแต่งคัมภีร์อรรถกถาพร้อมกัน และน่าจะเสร็จในเวลาใกล้เคียงกัน เหตุที่พระเถระเน้นระบุวันเวลาในคัมภีร์สมันตปาสาทิกานั้น อาจเป็นเพราะเห็นว่าพระวินัยปิฎกเป็นคัมภีร์เล่มแรกที่พระสังคีติกาจารย์ยกขึ้นก่อนคัมภีร์เล่มอื่น หรืออาจเป็นเพราะว่า เนื้อหาในพระวินัยเป็นเบื้องต้นสำหรับพระสงฆ์หมู่ใหญ่ อีกเหตุผลหนึ่ง คือ หลังจากพระพุทโธชยาจารย์แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคเสร็จแล้ว น่าจะมีการวางแผนเตรียมข้อมูลเพื่อผลิตผลงานเล่มอื่นอีก สังเกตได้จากคัมภีร์ผลงานของท่านทุกเล่มมีเนื้อหาเป็นไปในทิศทางเดียวกัน ไม่แย้งกันแม้ในบริบททางประวัติศาสตร์ สันนิษฐานว่า พระเถระนักปราชญ์ชาวสิงหลน่าจะมีส่วนช่วยเหลือในการให้คำแนะนำ หรือตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล โดยเฉพาะหลักฐานด้านประวัติศาสตร์ของศรีลังกา

คำถามชวนสงสัย คือ คัมภีร์มหาอัฐกถาคืออะไร? ประเด็นนี้กวีชาการชี้แจงว่า คัมภีร์มหาอัฐกถา (บางที่เรียกว่าสิงหลอรรถกถาหรือสิงหลมหอรรถกถา) เป็นคัมภีร์เก่าแก่แต่งขึ้นก่อนพระพุทโธชยาจารย์หลายศตวรรษ มีหลายสำนวนมากภาษา ส่วนใหญ่แต่งขึ้นบนเกาะลังกา บางส่วนแต่งขึ้นที่อินเดียตอนใต้ นักวิชาการได้รวบรวมคัมภีร์เหล่านั้นไว้ ดังนี้ 1) คัมภีร์มหาอรรถกถา (บางที่เรียกว่ามุลอรรถกถา) 2) คัมภีร์มหาปัจจโรอรรถกถา 3) คัมภีร์กुरुณทีอรรถกถา 4) คัมภีร์อันธกัตถกถา 5) คัมภีร์สังเขปตถกถา 6) คัมภีร์วินยัตถกถา 7) คัมภีร์สุดตันตตถกถา 8) คัมภีร์อาคมตถกถา 9) คัมภีร์ที่ฆอรรถกถา 10) คัมภีร์มีขมิ มอรรถกถา 11) คัมภีร์สังยุตตตถกถา 12) คัมภีร์อังคุตตรตถกถา 13) คัมภีร์อิทธิมัตถกถา 14) คัมภีร์สีหัตถกถา 15) คัมภีร์อรรถกถา (เล่มเดียว) 16) คัมภีร์อรรถกถา (หลายเล่ม) 17) คัมภีร์อรรถกถาจรिया 18) คัมภีร์อาจรिया 19) คัมภีร์อาจรियाวาท 20) คัมภีร์อาจรियมตะ 21) คัมภีร์เถรศีลลาปะ 22) คัมภีร์ปรสมุท ทวาเสเถระ 23) คัมภีร์วิธัมทวาที 24) คัมภีร์โพรานะ 25) คัมภีร์โพรานกัตเถระ 26) คัมภีร์โพรานจรिया 27) คัมภีร์โพรานตถกถา และ 28) คัมภีร์ภาณกา (E.W. Adikaram, 2009) จึงเป็นไปได้ว่าด้วยข้อมูลอันมากมายเช่นนี้ ย่อมเป็นการง่ายสำหรับพระพุทโธชยาจารย์ ในการคัดเลือกและดัดแปลงเพื่อให้ผลงานของตนสมบูรณ์ทั้งเนื้อหาและอรรถรส

หนังสือประวัติพระพุทโธสะหรือพุทโธสุปัตติอ้างอิงหลักฐานน่าสนใจว่า “ครั้งแต่งคัมภีร์อรรถกถาทิ้งสิ้นทั้งปวงเสร็จแล้ว พระพุทโธสะได้รวบรวมคัมภีร์น้อยใหญ่ ซึ่งรักษาสืบทอดต่อมาจากพระมหินทเถระผู้เป็นบูรพาจารย์ ให้รวมเป็นกองขนาดใหญ่ภายในบริเวณมหาสถูปแล้วให้เผาทำลายเป็นถ้ำฝังธูลี กล่าวกันว่าคัมภีร์ภาษาสิงหลเหล่านั้นมากมายกองสูงท่วมหลังช้างพลายถึงเจ็ดเชือก” (James, 1998) ประเด็นนี้อาจมิได้หมายถึงการเผาทำลายจริงดังหลักฐานกล่าวอ้าง ความน่าจะเป็นคือครั้งพระพุทโธชยาจารย์ได้แต่งคัมภีร์อรรถกถาเสร็จแล้ว ปรากฏว่าผลงานของท่านเป็นที่นิยมแพร่หลายของบรรดานักปราชญ์ราชบัณฑิต เป็นเหตุให้คัมภีร์เก่าภาษาสิงหลลดความนิยมและสูญหายไปตามกาลเวลา จนหาไม่ ผู้ใดสนใจศึกษาเรียนรู้อีกต่อไป

การพระศาสนาในศรีลังกาก่อนการมาของพระพุทธโฆษาจารย์

พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่เกาะลังกาสสมัยพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ (พ.ศ.293-333) กษัตริย์พระองค์นี้ ได้มีการเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งดินแดนชมพูทวีป คราวนั้นพระเจ้าอโศกมหาราช โปรดจัดส่งพระสมณทูตโดยการนำของพระมหินทเถระผู้เป็นพระราชโอรส ให้เดินทางมาเผยแผ่พระสัทธรรม คำสอนของพระศาสดาเจ้าแก่ชนชาวเกาะลังกา หากวิเคราะห์หลักฐานทางประวัติศาสตร์จะทราบว่า การประดิษฐานพระศาสนาของพระมหินทเถระและคณะครั้งนั้นประสบความสำเร็จเป็นอย่างดียิ่งเหตุเพราะ อาศัยปัจจัยทางการเมืองเป็นเครื่องหนุนนำ (จี.พี. มาลาเสเกรา, 2554) หลักฐานตามคัมภีร์ระบุว่าเพียง ระยะเวลาไม่ถึงสามเดือน มีกุลบุตรชาวสิงหลออกบวชประพฤติตามพระอรหันต์มหินทเถระและคณะเป็น จำนวนมากจนกษัตริย์ลังกาต้องโปรดให้สร้างอารามวิหารหลายแห่ง เพื่อให้เพียงพอต่อความต้องการของ พระสงฆ์ชาวสิงหล

ครั้นต่อมาไม่นานพระมหินทเถระได้พิจารณาเลือกสถานที่แห่งหนึ่งสำหรับเป็นศูนย์กลางในการ เผยแผ่คำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะครั้งทราบเจตนารมณ์ของพระเถระแล้ว ได้น้อมถวายอุทยานมหาเมฆวันด้านทิศใต้ของพระนคร เหตุการณ์ครั้งนั้นเห็นจะเป็นปรากฏการณ์สำคัญทาง ประวัติศาสตร์ เหตุเพราะคัมภีร์สมันตปาสาทิกาได้บันทึกไว้ว่า “(พระมหินทเถระกราบทูลว่า) มหาบพิตร พระศาสนาของพระศัพทจักดำรงคงมั่นในเกาะแห่งนี้ และสถานที่แห่งนี้จักเป็นที่ตั้งมหาวิหารแห่งแรก เหตุที่แผ่นดินโหวนนั้นเป็นบุพนิมิตแห่งการประดิษฐานพระศาสนา” (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 1, 2550) และเพื่อย้ำถึงความหนักแน่นของเนื้อหาเกี่ยวกับการน้อมถวายอุทยาน มหาเมฆวันครั้งนั้น คัมภีร์มหาวงศ์ได้ขยายความเพิ่มเติมว่า มหาวิหารแห่งนี้อดีตพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ ได้เสด็จมาประทับและพยากรณ์ไว้แล้ว (พระมหานามเถระและคณะบัณฑิต, 2553)

Walpola Rahula (1993) ได้แสดงความเห็นเพิ่มเติมว่า ครั้นพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะน้อมถวาย อุทยานมหาเมฆวันแต่คณะสงฆ์แล้ว พระมหินทเถระได้วางแผนให้สถานที่แห่งนี้เป็นศูนย์กลาง พระพุทธศาสนาทันที ซึ่งต่อมาเป็นที่รู้จักแพร่หลายในชื่อว่่าสำนักมหาวิหาร หรือศูนย์กลางวัฒนธรรมและ พระพุทธศาสนาอันยิ่งใหญ่บนเกาะลังกา หรือศูนย์กลางอันสำคัญของนิกายเถรวาท เหตุผลคือต่อมาเมือง อนุราชปุระได้กลายเป็นมหานครอันศักดิ์สิทธิ์ (งดงามด้วยผ้ากาสาวพัสตร์และมากมายด้วยปูชนียสถาน) ซึ่งล้วนเป็นการวางแผนและออกแบบของพระมหินทเถระเหตุเพราะผู้คนบนเกาะลังกานั้นหาใครผู้ใด ทรงความรู้เชี่ยวชาญด้านวัฒนธรรม และเลิศด้วยประสบการณ์ด้านโลกกว้าง เสมอเหมือนพระมหินทเถระไม่

คณะสงฆ์สำนักมหาวิหารผู้สืบเชื้อสายมาจากพระมหินทเถระนั้น พยายามเผยแผ่หลักธรรมคำสอน ให้แทรกซึมฝังลึกเข้าไปสู่ทุกกลุ่มชนของชาวลังกา จนกลายมาเป็นประเพณีวัฒนธรรมและวิถีชีวิตประจำวัน บทบาทอันโดดเด่นของคณะสงฆ์สำนักมหาวิหาร คือ การเผยแผ่พระธรรมคำสอนและพยายามรักษา ความบริสุทธิ์แห่งพุทธพจน์ สังเกตได้จากครั้งเห็นพระเจ้าสงฆ์อ่อนกำลังปัญญาคราวพุทธภิกษุภยรัมเร้า บ้านเมืองและพระศาสนา ก็ชักชวนกันบันทึกพระพุทธรูปลงในใบลาน เพื่อสามารถเก็บรักษาไว้นานปี และ ครั้นเห็นว่ามีพระสงฆ์ประพฤติผิดธรรมผิดวินัยก็ช่วยกันเร่งแก้ไขปัญหา เพื่อไม่ให้เกิดผลเสียหายแก่พระ ศาสนา บางครั้งหากไม่สามารถตัดสินได้ด้วยตนเอง คณะสงฆ์ก็ขอความช่วยเหลือจากบ้านเมืองให้ช่วยชำระ อธิกรณ์ เพื่อความมั่นคงตั้งงามแห่งพระศาสนา

กรณีการบันทึกพระธรรมวินัยลงในใบลานนั้น นักปราชญ์ท่านหนึ่งบรรยายไว้อย่างน่าสนใจว่า “พระเถระอาจารย์ผู้ทำการสังคายนาที่อาฬวิหาร ได้จัดแบ่งเนื้อความในพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาอย่าง เป็นระเบียบ จนกระทั่งอะไรที่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนแม้เพียงน้อยนิดก็ไม่ปรากฏพบเห็น จนกลายมาเป็น มรดกอันล้ำค่าของคนจำนวนมาก ภารกิจสำคัญใหญ่หลวงเช่นนี้ถือว่าการก้าวไปข้างหน้าอย่างมั่นคง

ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาพระสงฆ์นักปราชญ์ต่างช่วยกันศึกษาส่วนแห่งพระไตรปิฎกด้วยการท่องจำ สั่งสอน ลูกศิษย์และอธิบายเป็นภาษาสิงหล แต่ละกัวย่างต่างเป็นอยู่ด้วยการรวบรวมคำสอนที่เป็นแก่นแท้ การช่วยเหลือจดจำสิ่งที่บรรยายด้วยคาถาอันซับซ้อน บ่อยครั้งย่อมเกิดข้อผิดพลาดไม่ตรงตามแบบแผน ต้นฉบับดั้งเดิม แต่คัมภีร์เหล่านั้นไม่หลงเหลือตกทอดมาถึงปัจจุบัน เหตุเพราะการสังคายนาที่อาลูวิหารได้ เปลี่ยนแปลงข้อผิดพลาดเหล่านั้นหมดสิ้น” (จี.พี. มาลาเสเกรา, 2554) ผลจากการบันทึกพระธรรมวินัยลงในใบลานครั้งนี้ทำให้ระบบการเขียนวรรณกรรมพัฒนาได้อย่างรวดเร็ว จนการสังคายนาที่อาลูวิหารครั้งนั้น ได้รับการยกย่องว่าเป็นผลงานอันประเสริฐค่ามิได้

คณะสงฆ์สำนักมหาวิหารพบกับการทำลายครั้งใหญ่สมัยพระเจ้าวัฏฏคามณีอภัย (พ.ศ. 454-466) เมื่อกษัตริย์พระองค์นี้โปรดให้สร้างอภัยคีรีวิหาร เพื่อถวายให้เป็นสมบัติส่วนตัวแก่พระมหาติสสเถระ ผู้ช่วยเหลือสงเคราะห์พระองค์ สมัยหลบหนีราชภัยจากทมิฬคนนอก (พระมหานามเถระและคณะบัณฑิต, 2553) ประเพณีเช่นนี้ไม่เคยปรากฏเห็นมาก่อน เป็นเหตุให้คณะสงฆ์แห่งสำนักมหาวิหารพากันคัดค้านเห็นแย้ง นำมาสู่การลงสังฆมติปรับอาบัติพระมหาติสสเถระด้วยการขับไล่ออกจากหมู่คณะ คราวนั้นพระมหาเทพยติสสเถระผู้เป็นศิษย์ไม่เห็นด้วยกับคำตัดสินจึงถูกลงโทษด้วยเช่นกัน พระเถระกับศิษย์จำนวนมากจึงพากันแยกจากคณะสงฆ์สำนักมหาวิหาร มาพำนักพักอาศัยกับอาจารย์แห่งตน ณ สำนักอภัยคีรีวิหาร

ภายหลังต่อมาพระสงฆ์ผู้เป็นศิษย์ของพระธรรมรุจิยาจารย์แห่งไวตุลยนิกาย พากันเดินทางมาจากปัลลารามแห่งอินเดียตอนใต้ ได้เข้ามาพักอาศัยกับคณะสงฆ์สำนักอภัยคีรีวิหาร พระมหาเทพยติสสเถระพร้อมมองศิษย์ต่างพากันยินดียอมรับคำสอนของไวตุลยวาทีจนกลายเป็นกลุ่มเดียวกัน รู้จักในนามว่าธรรมรุจิยะ คัมภีร์นิกายสังคหะอ้างว่า ผู้ก่อตั้งไวตุลยนิกายเป็นพราหมณ์นอกรีตนามว่าไวตุลยะ ได้ปลอมบวชเป็นพระสงฆ์มีจุดประสงค์ทำลายพระพุทธศาสนา โดยแต่งคัมภีร์พระไตรปิฎกขึ้นในสมัยของพระเจ้าธรรมมาโคกแห่งชมพูทวีป แล้วเที่ยวประกาศว่าเป็นคำสอนอันแท้จริงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระสังฆราชเทวรัชชิตะชัยพาหุเถระ, 2559)

ครั้นย่างเข้าสู่สมัยของพระเจ้าโฆทริทิสสะ (พ.ศ. 746-774) เกิดความขัดแย้งเรื่องคำสอนระหว่างคณะสงฆ์สำนักมหาวิหารกับสำนักอภัยคีรีวิหาร พระเจ้าแผ่นดินเกรงเรื่องราวจะลุกลามใหญ่โต จึงมอบหมายให้เสนาบดีนามว่าทิมกรายณะผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎก ทำหน้าที่ไต่สวนระงับอธิกรณ์ ครั้นตรวจสอบเรียบร้อยแล้วเสนาบดีได้ตัดสินให้คณะสงฆ์สำนักมหาวิหารเป็นฝ่ายชนะ ตอนปลายรัชสมัยเกิดความขัดแย้งเรื่องคำสอนขึ้นอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้พระองค์โปรดให้เสนาบดีนามว่ากปิละทำหน้าที่ไต่สวนอธิกรณ์ ครั้นตรวจสอบอย่างละเอียดแล้ว เสนาบดีตัดสินว่าคำสอนของคณะสงฆ์สำนักอภัยคีรีวิหารขัดแย้งกับคำสอนของพระศาสดาเจ้า ครั้นแล้วพระเจ้าโฆทริทิสสะรับสั่งให้เผาทำลายคัมภีร์ของพวกไวตุลยวาทีหมดสิ้น และถอดยศพวกภิกษุสำนักอภัยคีรีวิหารที่ยอมรับคำสอนของพวกนอกรีตพร้อมทั้งให้เนรเทศออกจากเกาะลังกาเสีย (พระมหานามเถระและคณะบัณฑิต, 2553)

ชะตากรรมของคณะสงฆ์สำนักมหาวิหารมาถึงจุดต่ำสุดสมัยพระเจ้ามหาเสนะ (พ.ศ. 817-844) เมื่อพระสังฆมิตตเถระชาวอินเดียใต้ได้ทำหน้าที่เป็นราชครู พยายามเกลี้ยกล่อมกษัตริย์พระองค์นี้ให้เห็นผิดเป็นชอบว่า “ดูกรมหาบพิตร สมภารราชเจ้า อันว่าพวกภิกษุผู้อาศัยสำนักมหาวิหาร มิได้สั่งสอนพระธรรมวินัยตามครรลองแห่งพุทธบัญญัติอย่างแท้จริง มีเพียงพระสงฆ์สำนักอภัยคีรีวิหารเท่านั้นที่ทำหน้าที่รักษา คำสอนดั้งเดิมแท้จริงของพระศาสดาเจ้า” (จี.พี. มาลาเสเกรา, 2554) ครั้นพระเจ้าแผ่นดินเห็นชอบคล้อยตามแล้ว พระสังฆมิตตเถระและผู้ช่วยเหลือนามว่า โสณเสนาบดี ได้รื้อทำลายทุกอย่างอันเป็นของคณะสงฆ์สำนักมหาวิหารสิ้น ส่วนพระสงฆ์แห่งสำนักมหาวิหารต่างพากันอพยพหลบหนีภัยย้ายไปอยู่หัวเมืองเขตโรหนธูระ ถือว่าเป็นความเสียหายร้ายแรงมากที่สุดนับแต่ก่อตั้งสำนักมหาวิหารมา

ต่อมาพระเจ้ามหาเสนาะถูกเสนาบดีและพสกนิกรก่อกวนอย่างหนักด้วยการยกทัพเข้าล้อมเมืองหลวง เพื่อหลีกเลี่ยงการสูญเสียทั้งสองฝ่ายพระองค์จึงยินยอมอนุญาตให้คณะสงฆ์สำนักมหาวิหารเข้ามาอยู่ดั้งเดิม พร้อมบูรณปฏิสังขรณ์เสนาสนะทุกอย่างให้งดงามเหมือนดังอดีต แต่วีรกรรมของพระเจ้ามหาเสนาะนั้นหาได้สิ้นสุดเพียงเท่านั้นไม่ ต่อมาพระองค์ทรงศรัทธาพระโกโหนติสสเถระแห่งสาคลิยนิกาย ซึ่งแยกตัวออกจากสำนักอภัยคีรีวิหารไปอาศัยอยู่ที่ทักขิณาคีรีวิหารหลายปีก่อน คราวนั้นพระองค์โปรดให้สร้างอารามภายในบริเวณของสำนักมหาวิหารนามว่าเขตวันวิหาร แล้วน้อมถวายพระโกโหนติสสเถระ (พระมหานามเถระและคณะบดินทิต, 2553) คัมภีร์นิกายสังครหะอธิบายเสริมว่า “คณะสงฆ์แห่งสำนักมหาวิหารได้ประชุมกันลงสังฆามติพระติสสเถระผู้รับเขตวันวิหาร ด้วยวิธีสัมมุขาวินัยและเยภุยลิกา จากนั้นได้ตรวจสอบอธิกรณ์จนพบความจริง ผู้ทำหน้าที่ไต่สวน คือ ธรรมิกเสนาบดี ได้ตัดสินให้พระเถระลาสิกขาและขับออกจากหมู่คณะเสีย แม้จะขัดแย้งกับความปรารถนาของกษัตริย์ก็ตาม” (พระสังฆราชเทวรัทษิตะชัยพาหุเถระ, 2559)

เรื่องราวของคณะสงฆ์สำนักเขตวันวิหารมีกล่าวถึงเพียงเท่านี้ แม้จะมีหลักฐานอ้างว่า พระสงฆ์สำนักนี้ขึ้นขอคำสอนของไวศัลยวาทะก็จริง (พระสังฆราชเทวรัทษิตะชัยพาหุเถระ, 2559) แต่ก็เป็นการเกิดขึ้นภายหลังพระพุทโฆษาจารย์เดินทางมาเกาะลังกาแล้วหลายปี ผู้เขียนสันนิษฐานว่า คณะสงฆ์แห่งสำนักเขตวันวิหารน่าจะใช่วิธีประนีประนอม กล่าวคือ ไม่เอนเอียงขึ้นขอสำนักมหาวิหารหรือสำนักอภัยคีรีวิหาร เพียงแต่เลือกหลักคำสอนของทั้งสองสำนักมาเป็นแนวปฏิบัติแห่งตน เหตุเพราะสำนักเขตวันวิหารเกิดขึ้นใหม่สมาชิกมีจำนวนน้อย หากเอนเอียงไปทางใดทางหนึ่งย่อมเป็นผลเสียมากกว่าผลดี การจะอยู่รอดจำต้องใช้ทฤษฎีเหยียบเรือสองแคม

หลักฐานสุดท้ายที่กล่าวถึง การพระศาสนาบนเกาะลังกาก่อนการเข้ามาของพระพุทโฆษาจารย์ คือบันทึกการเดินทางของพระภิกษุพาเหียน ซึ่งสมณะจีนท่านนี้ได้เดินทางจากจีนไปบนทะเลผ่านอินเดีย ดินแดนชมพูทวีป ก่อนเดินทางกลับมาตุภูมิได้แวะพักเกาะลังกา 2 ปี (พ.ศ.955-957) หากเปรียบเทียบหลักฐานในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาย่อมแสดงให้เห็นว่า ท่านเดินทางล่วงหน้ามาก่อนพระพุทโฆษาจารย์ประมาณ 10 ปี ตลอดระยะเวลาพักอยู่เกาะลังกานั้นท่านได้บรรยายการพระศาสนาไว้อย่างน่าสนใจว่า สมัยนั้นมีพระสงฆ์อยู่ในเมืองอนูราชปุระเป็นจำนวนมาก กล่าวคือ สำนักอภัยคีรีวิหารมีพระสงฆ์อยู่อาศัยถึง 5,000 รูป สำนักมหาวิหารมีพระสงฆ์ 3,000 รูป และเจติยวิหารมีพระสงฆ์ 2,000 รูป (หมายถึงมีหินตะเลในปัจจุบัน) ขณะท่านพำนักอาศัยภายในสำนักอภัยคีรีนั้นได้คัดลอกคัมภีร์ภาษาสันสกฤตหลายเล่ม ได้แก่ คัมภีร์วินัยปิฎกแห่งมหาสาเกต ทิรคหาคัม และสัมมุตตคัม พร้อมกับสัมมุตตคัมปิฎก (จดหมายเหตุแห่งพุทโธอาณาจักรของพระภิกษุพาเหียน, 2522) หลักฐานตรงนี้ชี้ให้เห็นว่า สมัยนั้นมีพระสงฆ์พำนักอาศัยภายในอนูราชปุระเมืองหลวงเป็นจำนวนมาก อีกทั้งคัมภีร์ที่พระภิกษุพาเหียนคัดลอกนั้นก็บ่งบอกว่าเป็นคัมภีร์สำคัญของพระพุทโธศาสนาพยาน ถือว่าเป็นหลักฐานสำคัญซึ่งบอกให้ทราบถึงผลสำเร็จของระบบการศึกษาอย่างหนึ่ง

การศึกษาของคณะสงฆ์สมัยอาณาจักรอนูราชปุระ

จากการขุดค้นทางโบราณคดีได้พบซากสิ่งก่อสร้างเรียกชื่อว่า “ปัญญาตนะปิรีเวณะ”

ปัญญาตนะ หมายถึง อาราม 5 หลัง ส่วนปิรีเวณะ หมายถึง ที่ตั้งของกุฏิสงฆ์ภายในอารามวิหาร กล่าวโดยรวม หมายถึง บริเวณที่ตั้งกุฏิ 5 หลัง ภายในอารามวิหาร นอกจากนั้นยังพบหลักฐานเพิ่มเติมอีกว่า ตรงกลางปัญญาตนะปิรีเวณะนั้นมีอาคารขนาดปานกลางตั้งอยู่เรียกว่าปาสาทะ (ปราสาท) และบริเวณโดยรอบสี่ทิศเป็นกุฏิ 4 หลัง ตั้งแวดล้อมปาสาทะเสมือนเป็นบริวาร (Senake Bandaranayake, 2009) สันนิษฐานว่าปัญญาตนะปิรีเวณะนี้เองเป็นจุดกำเนิดของระบบการศึกษาคณะสงฆ์ศรีลังกา แต่น่าจะเป็น

กลุ่มของพระสงฆ์ขนาดเล็กประกอบด้วยอุปัชฌาย์กับสัทธวิหริกหรืออาจารย์กับอันเตวาสิก โดยสัทธวิหริกหรืออันเตวาสิก นอกจากจะทำหน้าที่อุปัชฌาย์รับใช้อุปัชฌาย์แล้ว ยังต้องศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยและเรียนรู้วัตรปฏิบัติด้วย

หลักฐานตรงนี้สอดคล้องกับข้อมูลในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ซึ่งระบุว่าสมัยอนุราชปุระนั้นพระสงฆ์แบ่งกลุ่มเล่าเรียนศึกษาพระธรรมวินัยเป็นแผนก กล่าวคือ กลุ่มมีชฌิมนิกายภณกะเรียนมูลปณณาสก์ กลุ่มทีฆนิกายภณกะเรียนมหาวรรค กลุ่มสังยุตตนิคายภณกะเรียนสามวรรคเบื้องต้นหรือมหาวรรค และกลุ่มอังคุตตรนิกายภณกะเรียนกึ่งนิกายข้างต้น (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 2, 2500) หลักฐานอีกแห่งหนึ่งพบเห็นในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ซึ่งกล่าวถึงกลุ่มพระสงฆ์ศึกษาพระสูตร (สุดตันติกคณะ) และกลุ่มพระสงฆ์ศึกษาพระอภิธรรม (อภิธัมมิกคณะ) (พระพุทธโฆสเถระ, 2548) สันนิษฐานว่าเบื้องต้นการศึกษาน่าจะเป็นการสอนระหว่างอาจารย์กับศิษย์ผู้อยู่อาศัยในปัญญาตนะ ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดี และการเรียนการสอนน่าจะขึ้นอยู่กับความเชี่ยวชาญของอาจารย์เป็นหลัก ทำให้มีรูปแบบการเรียนการสอนที่เป็นระบบไม่

ครั้นต่อมาจำนวนนักศึกษาเพิ่มมากขึ้นจึงเป็นเหตุให้มีการเพิ่มขยายสถานที่ศึกษา และมีการจัดระบบการเรียนการสอนให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน สมัยนี้คำเรียกว่าปัญญาตนะปิริเวณะน่าจะกร่อนเป็นปิริเวณะ เพื่อให้เข้ากับพัฒนาการที่เกิดขึ้นกับการศึกษาคณะสงฆ์ สอดคล้องกับทัศนะของพระวัลโละราหุลเถระว่า กุฎีที่พักของพระสงฆ์สมัยอนุราชปุระมีเรียกหลายชื่อ ได้แก่ วิหาร อาวาส หรือปิริเวณะ แต่ปิริเวณะเป็นคำที่นิยมแพร่หลายมากที่สุดในสมัยนั้น (Walpola Rahula, 1993) คัมภีร์นิกายสังครหะอ้างว่าสมัยอานาจักรอนุราชปุระนั้น สำนักมหาวิหารมีปิริเวณะถึง 364 แห่ง (พระสังฆราชเทวารักษิตะชัยพาหุเถระ, 2559) ส่วนสำนักติสสมหาวิหารแห่งแคว้นโรหณะมีปิริเวณะ 363 แห่ง (Epigraphia Zeylanica Vol.III, 1994: 223) หลักฐานของพระภิกษุพาเหียนระบุว่า พระสงฆ์ภายในเมืองอนุราชปุระมีจำนวน 10,000 รูป กล่าวคือ สำนักอภัยคีรีวิหาร มี 5,000 รูป สำนักมหาวิหารมี 3,000 รูป และเจติยวิหารมี 2,000 รูป (จดหมายเหตุแห่งพุทธอานาจักรของพระภิกษุพาเหียน, 2522) หลักฐานดังกล่าวเบื้องต้นน่าจะบ่งถึงจำนวนพระสงฆ์ผู้เป็นนักศึกษาเป็นแน่

สำหรับหลักสูตรการเรียนการสอนนั้นแบ่งออกเป็น 3 ระดับชั้น (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 2, 2550)

ชั้นแรกเรียกว่า ผู้พันนีสย (นิสสัยมุจจนกะ) นักศึกษาชั้นนี้ต้องมีพรชาครบห้าเสียก่อน เนื้อหาของหลักสูตรแบ่งออกเป็น 6 กลุ่ม ได้แก่ 1) การท่องภิกขุปาติโมกข์และภิกขุณีปาติโมกข์ให้เข้าใจคล่องปาก เพื่อให้เข้าใจพุทธบัญญัติอย่างถูกต้อง 2) ศึกษาภณวารทั้ง 4 จากคัมภีร์พระปริตร เพื่อเป็นประโยชน์สำหรับสาธุชนผู้เข้าวัดในวันแห่งปักษ์ 3) ศึกษาอันธกวินทสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และอัมพัฏฐสูตร เพื่อสามารถสนทนาธรรมกับสาธุชน 4) เรียนอนุโมทนาคาถา 3 อย่าง เพื่อกล่าวสัสมโพนียกถาในคราวสังฆภัต งานมงคล และงานอวมงคล 5) ศึกษาการวินิจฉัยสังฆกรรมจนเข้าใจ ดังเช่น อุโบสถกรรมและปวารณากรรม เป็นต้น และ 6) เรียนกัมมัญฐานสักข์หนึ่งเพื่อบำเพ็ญสมณธรรม ทั้งส่วนสมาธิและวิปัสสนา โดยมีเป้าหมายคือพระอรหัตเป็นที่สุด

ครั้นจบชั้นนี้แล้วผู้เรียนสามารถเป็นอิสระ กล่าวคือ พ้นจากการอยู่ภายใต้การดูแลของอุปัชฌาย์ อาจารย์ สามารถเดินทางแสวงหาครูอาจารย์รูปอื่น ซึ่งตนเห็นว่าเป็นอาจารย์ชั้นทิศาปาโมกข์ หรือสนใจศึกษากลุ่มลึกลงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามอารามวิหารอันเป็นอรัญวาสี กล่าวเฉพาะการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั้น หลักสูตรชั้นนี้เป็นเพียงความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการประพฤติพรหมจรรย์เท่านั้น หากต้องการปฏิบัติอย่างถูกต้องนักศึกษาก็ต้องแสวงหาครูอาจารย์ด้านนี้โดยเฉพาะ (พระพุทธโฆสเถระ, 2548)

หากวิเคราะห์อย่างละเอียดจะเห็นว่า การศึกษาชั้นนี้มีลักษณะแตกต่างจากสมัยพุทธกาล โดยช่วงเวลาการศึกษากำหนดเริ่มต้นจากการพนันสียตามวินัยกรรม อาจเป็นไปได้ว่านักศึกษาอ่อนความรู้เรื่องวินัยกรรม พิธีกรรมและการปฏิสัมพันธ์กับชาวบ้าน จึงต้องเรียนรู้เรื่องวินัยบัญญัติส่วนตัว พร้อมเข้าใจสังกรรมเบื้องต้นสำหรับผู้บวชใหม่ ถัดมาต้องเรียนรู้บางพระสูตรและวิธีกล่าวอนุโมทนา เพื่อสงเคราะห์ชาวบ้านทั้งในวันปกติและเทศกาลสำคัญ เป็นที่น่าสนใจคือการยกเอาภาณวารหรือพระสูตรที่คัดลอกจากคัมภีร์พระปริตรมาเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตร แสดงให้เห็นว่าประเพณีการสวดพระปริตรเกิดขึ้นจากการศึกษาของคณะสงฆ์ สำหรับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานซึ่งถือว่าเป็นหัวใจสำคัญของการศึกษาตามแนวพุทธก็ยังให้ความสำคัญอยู่ ถือได้ว่าหลักสูตรชั้นนี้พร้อมทั้งปริยัติและปฏิบัติ

ถัดมาเป็นชั้นสองเรียกว่า ผู้ให้บริษทุปฏฐาก (ปริสุปฏฐาก) นักเรียนชั้นนี้ต้องมีพรรษาครบ 10 เริ่มต้นจากท่องสองวิภังค์หรือมหาวิภังค์และภิกขุณีวิภังค์ให้ซ้ำของคล้องปาก เพื่อแนะนำภิกษุและภิกษุณีบริษทุให้รู้และเข้าใจในอภินัย หากท่องจำสองวิภังค์มิได้ก็ควรท่องอีกสามวิภังค์ที่เหลือ ต่อมาควรศึกษาวินัยกรรมและชันธวัตร เพื่อแนะนำภิกษุและภิกษุณีบริษทุให้รู้และเข้าใจในพระอภิธรรม สำหรับผู้เป็นมัชฌิมนิกายภณกะก็พึงเรียนมูลปณาสก ผู้เป็นทีฆนิกายภณกะก็พึงเรียนมหาวรรค ผู้เป็นสังยุตตนิกายภณกะพึงเรียนสามวรรคแรกหรือมหาวรรค และผู้เป็นอังคุตตรนิกายภณกะพึงเรียนกึ่งหนึ่งของนิกายเบื้องต้นหรือเบื้องต้นปลาย เฉพาะอังคุตตรนิกายภณกะนั้นหากไม่สามารถเรียนเบื้องต้นและเบื้องต้นได้ก็ควรเริ่มต้นศึกษาจากติกนิบาต สำหรับผู้เป็นชาตภณกะจำต้องแตกฉานในคัมภีร์ชาตภณพร้อมคัมภีร์อรรถกถา หากพระสงฆ์รูปใดผ่านชั้นนี้ต่างเรียกชื่อว่า ทิศาปาโมกข์ (Walpola Rahula, 1993)

หากวิเคราะห์หลักสูตรชั้นนี้ก็จะเห็นว่า เนื้อหาของหลักสูตรสืบเนื่องมาจากหลักสูตรชั้นแรก โดยเน้นให้สามารถดำรงภาวะผู้นำแห่งจิตวิญญาณ เห็นได้จากการลงลึกรายละเอียดเกี่ยวกับพระวินัยปิฎก ไม่ว่าจะเป็นวินัยบัญญัติหรือสังฆกรรม ล้วนบ่งเจตนา เพื่อสามารถสั่งสอนบริษทุแห่งตนได้ ส่วนพระสูตรต้นตปิฎกแม้จะเน้นให้ศึกษาเฉพาะส่วนใดส่วนหนึ่งเท่านั้น แต่ธรรมชาติของพระไตรปิฎกนั้นหากเข้าใจส่วนหนึ่งได้ก็สามารถเชื่อมโยงถึงส่วนอื่นได้ ประเด็นที่น่าสนใจ คือ มีการเรียนคัมภีร์ชาตภณและคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด ผู้เขียนสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นวิธีการสงเคราะห์ชาวบ้านด้วยเทศนาวิธีเป็นแน่

ส่วนชั้นสุดท้ายเรียกว่า ผู้สั่งสอนภิกษุณี (ภิกขุโนวาทกะ) ชั้นนี้ไม่ได้กำหนดอายุผู้เรียนแต่เชื่อว่าน่าจะผ่านชั้นผู้ให้บริษทุปฏฐากมาแล้ว ชั้นสุดท้ายนี้การศึกษาค่อนข้างยากเพราะเน้นผู้เรียนให้เชี่ยวชาญแตกฉานทั้งคัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด เพราะจุดประสงค์หลักต้องการให้สั่งสอนภิกษุณีเป็นเรื่องน่าแปลก คือ เฉพาะพระอภิธรรมปิฎกนั้น เน้นให้ศึกษาเพียงสี่ปกรณ์เท่านั้น ด้วยอ้างว่าแม่เพียงเท่านี้ก็สามารถเข้าใจปกรณ์ที่เหลือได้ (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 1, 2550) หากมองเนื้อหาโดยรวมของหลักสูตรชั้นนี้ สันนิษฐานว่า น่าจะใช้เวลาเกินห้าปีเป็นแน่ แม้หลักสูตรทั้งสองชั้นจะเป็นการปูทางเริ่มต้นก็จริง แต่เป็นเพียงส่วนน้อยเท่านั้น เพราะการศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดจำเป็นต้องใช้เวลาพอสมควร

ประเด็นที่น่าสนใจ คือ เหตุใดพระสงฆ์ผู้ได้รับฉันทาติจากคณะสงฆ์ให้สั่งสอนภิกษุณี จึงต้องแตกฉานในพระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งหมด การตีกรอบด้วยระยะเวลาและความรู้เช่นนี้น่าจะมีนัยอะไรหรือไม่ ผู้เขียนเห็นว่าคำตอบน่าจะอยู่ที่พระสงฆ์เอง เพราะหากพระสงฆ์ด้อยเรื่องคัมภีร์ไปสั่งสอนภิกษุณีย่อมเป็นเรื่องน่าอายหากมีการสอบถามประเด็นลุ่มลึก ผู้ได้รับการคัดเลือกจากคณะสงฆ์จำเป็นต้องมีการกลั่นกรองเป็นกรณีพิเศษ สันนิษฐานว่าหากเป็นเช่นนี้ผลดีน่าจะตกแก่ภิกษุณี และเชื่อแน่ว่าการศึกษาของภิกษุณีสงฆ์ก็คงไม่แตกต่างจากภิกษุสงฆ์ เพราะนักวิชาการบางท่านอ้างว่าภิกษุณีสมัยนั้น มีความรู้พระไตรปิฎกเป็นอย่างดีเฉกเช่นภิกษุสงฆ์ (Bimala Churn Law, 2000)

สำหรับช่วงระยะเวลาการเรียนการสอนนั้น สันนิษฐานว่า น่าจะแบ่งเป็น 3 ช่วง กล่าวคือ ภาคเช้า ภายหลังออกรับบิณฑบาตเสร็จแล้ว ภาคบ่ายภายหลังฉันภัตตาหารเพลแล้ว และภาคเย็นหลังการทำวัตรเย็นแล้ว หลักฐานบางแห่งระบุว่าบางครั้งการเรียนการสอนมีการเปิดกว้างสำหรับชาวบ้านทั่วไปด้วย ยกตัวอย่างเช่น คราวเมื่อพระติปิฎกจุฬายีเถระแห่งมหาวิหารพร้อมศิษย์จำนวนมากเดินทางไปศึกษาที่พระธรรมรักขิตเถระแห่งตุลาธารบรรพตในแคว้นโรหณะ การเรียนการสอนกำหนดเวลานักศึกษาต้องท่องหนังสือส่งอาจารย์ตอนกลางคืน ส่วนอาจารย์จะอธิบายรายละเอียดตอนกลางวัน ชาวบ้านได้ช่วยกันสร้างปะรำด้านหน้าปิริเวณและเข้าร่วมรับฟังการเรียนการสอนทุกวัน (พระพุทธโฆสเถระ, 2548)

หลักฐานดังกล่าวเบื้องต้นเป็นการเรียนการสอนของสำนักมหาวิหาร บันทีกโดยพระพุทธโฆษาจารย์ผู้ฝึกไฟพระสงฆ์สำนักมหาวิหาร จึงเป็นธรรมดาวิสัยที่จะต้องละเลยกล่าวถึงสำนักอภัยคีรีวิหารและสำนักเขตวันวิหารผู้เป็นปฏิปักษ์ ส่วนการเรียนการสอนของสองสำนักดังกล่าวมีบันทึกไว้ในการเดินทางของสมณะเหียนจิ่งหรือถังซำจิ้งความว่า “พระสงฆ์แห่งสำนักอภัยคีรีวิหารนั้นศึกษาทั้งมหายานและหินยาน วิจัยค้นคว้าและเผยแพร่พระไตรปิฎก พระภิกษุเหล่านั้นเคร่งครัดในพระธรรมวินัย มุ่งมั่นฝึกฝนสมาธิและปัญญา ล้วนเป็นผู้สมควรแก่การเคารพนับถือ เป็นแบบอย่างของบุคคลทั่วไป” (ถังซำจิ้ง, 2547) สันนิษฐานว่า หลักสูตรของสำนักมหาวิหารน่าจะเน้นภาษาบาลีเป็นหลัก ส่วนสำนักอภัยคีรีวิหารและสำนักเขตวันวิหารน่าจะให้ความสำคัญภาษาสันสกฤต ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับภาษาบันทีกพระไตรปิฎกตามคติความเชื่อแห่งตน

พระสงฆ์นักปราชญ์และวรรณกรรมสำคัญ

ผลแห่งความสำเร็จด้านการศึกษาวัดได้จากพระสงฆ์นักปราชญ์และวรรณกรรมสำคัญ

พระสงฆ์นักปราชญ์รูปแรก คือ พระอภิชัมมิกโคทัตตเถระ ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญแตกฉานในพระอภิธรรมปิฎก ว่ากันว่าท่านสามารถอธิบายความลึกซึ้งของพระอภิธรรมให้เป็นของง่ายแม้แก่บุรุษผู้เลี้ยงโค นอกจากนั้นท่านยังเป็นผู้รอบรู้พระวินัยปิฎก มักได้รับความเห็นชอบจากคณะสงฆ์แห่งสำนักมหาวิหารให้พิจารณาอธิกรณ์ทุกครั้ง ความเป็นเลิศและทรงคุณธรรมของพระเถระทราบถึงพระกรรมของพระเจ้าภาคิกอภัย (พ.ศ. 521-550) พระองค์จึงโปรดแต่งตั้งให้พระเถระเป็นผู้พิจารณาคดีความ แล้วรับสั่งว่าการตัดสินของพระเถระถือว่าเป็นอันสิ้นสุด (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 1, 2550) ถัดมาคือพระมหาพุมเถระ พระนักปราชญ์รูปนี้เป็นผู้ขึ้นชื่อด้านเชี่ยวชาญแตกฉานในพระวินัยปิฎก กล่าวกันว่าครั้งหนึ่งพระมหาเสลิกของพระเจ้าวสกะ (พ.ศ. 610-654) ทรงประชวร ได้ส่งสาวใช้ไปถามพระเถระเรื่องเภสัชเพื่อรักษา พระเถระมิได้บอกโดยตรงแต่เสี่ยงไปอธิบายวิธีการปรุงยาแก่พระภิกษุผู้เป็นอุปัฏฐาก ครั้นสาวใช้นำยาไปปรุงถวายพระมหาเสลิกหายเป็นปกติ ด้วยสำนึกในกรุณาคุณของพระเถระพระมหาเสลิจึงน้อมถวายเครื่องบูชาเภสัชแก่พระเถระ ประกอบด้วยจิวรสสามผืนและเงินอีก 300 กหาปณะ เพื่อมิให้เสียศรัทธา ท่านจึงรับไว้แล้วนำไปซื้อดอกไม้ถวายเป็นพุทธบูชา (อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 1, 2550)

พระสงฆ์นักปราชญ์อีกรูปหนึ่ง คือ พระธรรมทินนเถระ (บางที่เรียกว่ามหาธรรมทินน) พระเถระรูปนี้เป็นพระอรหันต์นับแต่อุปสมบทพรรษาแรก ต่อมาได้ทำหน้าที่เป็นสมภารเจ้าอาวาสวัดตลิ่งคตีสสบรรพต ท่านมีอาจารย์รูปหนึ่งนามว่า พระมหานาคะแห่งอุจจตลังกา เล่ากันว่าครั้งอาจารย์เข้าสู่ชราภาวะท่านได้เดินทางไปเทศนาสงเคราะห์อาจารย์แห่งตนจนบรรลุพระอรหัตต์ พระธรรมทินนเถระนั้นขึ้นชื่อลือชาด้าน การเทศนาด้วยการใช้อธิติฤทธิ์ คราวหนึ่งท่านได้แสดงเทศนาเรื่องอภินิหารที่ตีสสมหาราม โดยบันดาลอิทธิกาสิงขารใช้ฤทธิ์เปิดอเวจินรกให้ผู้ฟังธรรมได้เห็น เพื่อให้รับรู้ความเร่าร้อนของสัตว์นรกว่าเป็น

อย่างไร จากนั้นแสดงภาพของนรคน้อยใหญ่เรียงตามลำดับ ก่อนที่จะแสดงการเสวยสุขของชาวโลกสวรรค์ นับแต่ชั้นแรกจนถึงพรหมโลก ทั้งนี้ เพื่อชี้ให้เห็นถึงผลแห่งกรรมดีและกรรมชั่ว (พระพุทธโฆสเถระ, 2548) เรื่องราวของพระธรรมทินนเถระนั้น ชี้ให้เห็นว่า การศึกษาสมัยนั้นเน้นเรียนปริยัติและปฏิบัติควบคู่กันไป

นอกจากพระภิกษุแล้ว การศึกษาสงฆ์ยังเอื้อประโยชน์ต่อฆราวาสด้วย ดังหลักฐานปรากฏว่า ที่ฆกา ราชณะเสนาบดีและกปิลเสนาบดี ซึ่งได้รับมอบหมายจากพระเจ้าโหวหาริกตีสส ให้พิจารณาอิทธิฤทธิ์ระหว่าง คณะสงฆ์สำนักมหาวีหารและสำนักอภัยคีรีวิหาร เหตุเพราะเสนาบดีทั้งสองท่านแตกฉานในพระไตรปิฎกและ คัมภีร์อรรถกถา (พระมหานามเถระและคณะบัณฑิต, 2553) หลักฐานดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่า การศึกษาสมัย อาณาจักรอนุราชปุระ มิได้จำกัดขอบเขตเฉพาะพระภิกษุสามเณรอย่างเดียว แต่เอื้อประโยชน์ต่อฆราวาส ด้วย แม้เนื้อหาของการเรียนการสอนจะเน้นหลักธรรมและหลักการทางพระพุทธศาสนาก็จริง แต่ก็ถือได้ว่า มีการประยุกต์ให้สอดคล้องกับสังคมฆราวาสด้วย

สำหรับผลผลิตด้านวรรณกรรมนั้น คัมภีร์ที่เห็นสมควรกล่าวถึง คือ วิมุตติมรรค คัมภีร์เล่มนี้ฉบับ เดิมเป็นภาษาบาลีแต่งโดยพระอุตีสสเถระ ต่อมาภายหลังมีการแปลเป็นภาษาจีนโดยพระสังฆपालเถระ ชาวกัมพูชา เนื้อหาของคัมภีร์แบ่งออกเป็น 12 ปริเฉท ได้แก่ 1) นิทานกถา 2) ศิลปริเฉท 3) รุตังคปริเฉท 4) สมာธิปริเฉท 5) กัลยาณมิตรปริเฉท 6) จรียาปริเฉท 7) กัมมัฏฐานารัมมณปริเฉท 8) กัมมัฏฐานปริเฉท 9) อภิญญาปริเฉท 10) ปัญญาปริเฉท 11) อุบายปริเฉท และ 12) สัจจญาณปริเฉท กล่าวโดยย่อคัมภีร์เล่มนี้ อธิบายไตรสิกขา คือ ศิลสมาธิและปัญญาอันเป็นวิมุตติมรรค (ทางแห่งความหลุดพ้น) ถือว่าเป็นคู่มือสำหรับ ศึกษาและปฏิบัติธรรม ซึ่งแต่งก่อนหนังสือที่มีชื่อคล้ายกัน คือ คัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสเถระ (พระอุตีสสเถระ, 2548)

ด้านประวัติของผู้แต่งนั้นไม่มีหลักฐานยืนยันชัดเจน จึงเป็นเหตุให้นักวิชาการแสดงความเห็น แตกต่างกันไป M. Nagai ได้สันนิษฐานว่า ผู้รจนาคัมภีร์วิมุตติมรรค คือ พระอรหันต์อุตีสสเถระชาวลังกา ซึ่งเป็นผู้ชำนาญพระวินัยและมีชื่อปรากฏในคัมภีร์บริวารแห่งพระวินัยปิฎก (M. Nagai, 1919) กล่าวกันว่าพระ เถระรูปนี้มีผลงานแพร่หลายในรัชสมัยของพระเจ้าวสุท (พ.ศ. 610-654) Nyanamoli ผู้แปล คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นภาษาอังกฤษได้แย้งว่า พระอุตีสสเถระผู้รจนาคัมภีร์วิมุตติมรรคหาได้เป็นรูปเดียวกับ พระอรหันต์อุตีสสเถระผู้ชำนาญพระวินัยไม่ แต่เหตุผลที่นำเชื่อถือคือคัมภีร์วิมุตติมรรคแต่งก่อนคัมภีร์วิสุทธิ มรรค และน่าจะแต่งขึ้นที่ประเทศอินเดีย (Nyanamoli, 1991) แนวความคิดเช่นนี้สอดคล้องกับ P.V. Bapat ว่า พระอุตีสสเถระเป็นชาวอินเดียและท่านรจนาคัมภีร์วิมุตติมรรคในประเทศอินเดีย (P.V. Bapat, 1937)

แม้ความคิดเห็นจะขัดแย้งเรื่องถิ่นกำเนิดของพระอุตีสสเถระก็จริง แต่นักวิชาการล้วนเห็นตรงกัน ว่า พระอุตีสสเถระได้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรคก่อนที่พระพุทธโฆสเถระจะแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค

เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้พระพุทธโฆสเถระจะแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งเดินตามแนวทางแห่งคัมภีร์ วิมุตติมรรคของพระอุตีสสเถระก็จริง แต่หาได้อ้างถึงคัมภีร์หรือผู้เขียนแต่อย่างใดไม่ เพียงแต่อ้างว่าเป็นมติ ของอาจารย์บางพวก (เอกัจเจ อัจจริยา) ประเด็นนี้คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งถอดแปลคัมภีร์วิมุตติมรรคเป็นภาษาไทยได้แสดงทัศนะไว้ว่า เพราะพระพุทธโฆสเถระแต่งวิสุทธิมรรคใน ฐานะผู้เสนอผลงานทางวิชาการ เพื่อการยอมรับของพระเถระแห่งสำนักมหาวีหาร จึงเป็นไปได้ว่าท่านจงใจ หลีกเลี่ยงการอ้างอิงคัมภีร์วิมุตติมรรค ซึ่งถูกเข้าใจว่าเป็นคัมภีร์หลักของฝ่ายอภัยคีรีวิหาร ทั้งนี้ก็เพื่อ ความสบายใจของพระเถระสำนักมหาวีหารนั่นเอง (พระอุตีสสเถระ, 2548)

ประเด็นนี้ภิกษุญาณโมลีเถระได้แสดงความเห็นเพิ่มเติมว่า การที่คัมภีร์วิมุตติมรรคมีทัศนะอันเป็นที่ ยอมรับของพระสงฆ์สำนักอภัยคีรีวิหาร ไม่ได้หมายความว่าคัมภีร์เล่มนี้มีความเกี่ยวข้องใกล้ชิดกับสำนักแห่ง นี้ ทั้งคัมภีร์วิมุตติมรรคและสำนักอภัยคีรีวิหารอาจจะอ้างคัมภีร์จากแหล่งที่มาเดียวกัน จึงมีทัศนะพ้องกัน และทัศนะที่คัมภีร์วิมุตติมรรคยอมรับก็ไม่ใช่ประเด็นสำคัญถึงขนาดทำให้แตกแยกนิกายจากเถรวาท

เพราะคัมภีร์วิมุตติมรรคไม่ได้เสนอแนวคำสอนที่เป็นของมหายานแต่อย่างใด การตีความหลักธรรมของคัมภีร์ยังคงอยู่ในกรอบของหินยานหรือเถรวาทเช่นเดิม (Nyanamoli, 1991)

หากศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการของสำนักอภยคีรีวิหิตจะเห็นว่า พระสงฆ์จำนวนหลายพันที่พำนักพักอาศัยสำนักแห่งนี้มิใช่ฝึกฝนศึกษาคำสอนมหายานเพียงอย่างเดียว บางกลุ่มยังมั่นคงแน่วแน่ศึกษาหลักธรรมตามนัยเถรวาท และประพฤติดีงามตามหลักคำสอนของศาสดาเจ้าอย่างเคร่งครัด ยกตัวอย่างเช่น กลุ่มภิกษุผู้เรียกตนเองว่าปิงสุกุลิยะหรือผู้ทรงผ้าบังสุกุลจีวร ต่างประพฤติตามพุทธประเพณีทุกประการ ก่อนที่ภายหลังจะปลีกตัวออกมาตั้งกลุ่มอรัญวาสี (R.A.L.H. Gunawardana, 1979) หากวิเคราะห์ตามเนื้อหาของคัมภีร์วิมุตติมรรคอย่างละเอียดจะเห็นว่า พระอุปติสสเถระผู้แต่งคัมภีร์เล่มนี้จะเป็นสมาชิกรูปหนึ่งของคณะสงฆ์กลุ่มนี้ก็เป็นได้ เพราะเนื้อหาของคัมภีร์วิมุตติมรรคมีลักษณะโน้มไปสู่การปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นมากกว่าความเป็นเลิศทางวิชาการ โดยแสดงวิธีการแก่ผู้ศึกษานับแต่จุดเริ่มต้นจนถึงขั้นสูงสุด กล่าวคือ พระนิพพาน

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้สรุปสาระสำคัญของคัมภีร์วิมุตติมรรคเปรียบเทียบกับคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้อย่างน่าสนใจว่า การอธิบายธรรมในคัมภีร์วิมุตติมรรคยังคงเป็นแบบเถรวาทที่อาศัยแหล่งอ้างอิงจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาเชิงอรรถที่นำมาอ้างอิงท้ายเล่มนี้ (หมายถึงเล่มแปล) เป็นเอกสารหลักฐานที่ยืนยันว่าผู้รจนาคัมภีร์วิมุตติมรรคได้ประมวลความรู้จากพระไตรปิฎกอรรถกถาและคัมภีร์บาลีอื่น ๆ มาอธิบายไตรสิกขาอย่างเป็นระบบ ด้วยวิธีการเขียนแบบถามตอบที่สั้นกระชับตรงประเด็น นับว่าเป็นวิธีการประพันธ์ที่ต่างจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างเห็นได้ชัด การที่คัมภีร์วิมุตติมรรคและคัมภีร์วิสุทธิมรรคจะอธิบายเรื่องไตรสิกขาเหมือนกัน มิได้หมายความว่าคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งจะไม่สำคัญหรือไม่จำเป็น การศึกษาคัมภีร์ทั้งสองจะเสริมกันและกัน กล่าวคือ คัมภีร์วิมุตติมรรคจะช่วยให้ผู้อ่านจับประเด็นหลักและได้ความคิดรวบยอดเกี่ยวกับข้อธรรมนั้น ๆ อย่างรวดเร็ว ในขณะที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคจะให้คำอธิบายข้อธรรมอย่างละเอียด พร้อมทั้งเสนอกรณีตัวอย่างประกอบเป็นบุคลาธิษฐาน (พระอุปติสสเถระ, 2548)

วรรณกรรมอีกเล่มหนึ่งซึ่งมีความสำคัญไม่แพ้กัน คือ คัมภีร์ที่ปวงค์

คัมภีร์เล่มนี้เป็นวรรณกรรมภาษาบาลีมีเนื้อหาวาดด้วยประวัติศาสตร์ของชนชาวเกาะลังกา เริ่มตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จเกาะลังกาสามครั้ง การสังคายนาคั้งแรกจนถึงครั้งที่สาม พระเถระจารย์ผู้สืบทอดพระวินัยปิฎก การสถาปนาราชวงศ์สิงหลของพระเจ้าวิชัยและกษัตริย์สิงหลสมัยต่อมา การประดิษฐานสำนักมหาวิหารของพระมหินทเถระ และประวัติศาสตร์ศรีลังกาสืบเนื่องต่อมาจนถึงสมัยพระเจ้ามหาเสนะ (พ.ศ. 817-844) ข้อมูลเหล่านี้ล้วนนำมาจากคัมภีร์สีหลมหาวังสกลา ซึ่งเป็นบันทึกประวัติศาสตร์ยุคเก่าแก่และรักษาสืบทอดเรื่อยมา โดยพระสงฆ์แห่งสำนักมหาวิหารสมัยอาณาจักรอนูราธปุระ (Somapala Jayawardhana, 1994) เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง คือ เรื่องราวส่วนใหญ่เน้นกล่าวถึงเหตุการณ์เชื่อมโยงระหว่างอินเดียบกับศรีลังกาเป็นหลัก เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสมเหตุสมผลในการประดิษฐานพระพุทธศาสนาบนเกาะลังกา และเน้นย้ำให้ชนชาวเกาะลังกาเป็นผู้รับผิดชอบพระพุทธศาสนาตามคำพยากรณ์ของพระพุทธเจ้า

หากสังเกตลักษณะการแต่งจะเห็นว่าเป็นการรักษาถ้อยคำทุกคำ ความหมายทุกความหมาย และพยายามรักษาอารมณ์ทางวรรณคดีไว้อย่างครบถ้วน อีกด้านหนึ่งยังมีข้อบกพร่องทางภาษาค่อนข้างมาก ลีลาการประพันธ์ก็ขัดเขินไม่ราบเรียบสละสลวย เห็นจะเป็นเพราะเหตุนี้จึงมีการแต่งคัมภีร์มหาวังค์ขึ้นอีกเรื่องหนึ่ง (Bimala Churn Law, 2000) นอกจากนั้น เนื้อหาส่วนมากของคัมภีร์ไม่ได้แยกเป็นอิสระมีลักษณะเป็นวรรณกรรมต่อเนื่อง โดยเป็นการรวบรวมคาถาเดี่ยวซึ่งคัดลอกมาจากคัมภีร์อันหลากหลายดังเช่นคัมภีร์อรรถกถา การกล่าวซ้ำซากและการลืมนั่นก็ดี เนื้อความบางส่วนของแต่ละบทก็ดีเข้าใจได้ยากนัก นี่คงมิใช่เกิดจากการคัดลอกแต่น่าจะเป็นลักษณะเฉพาะตัวของการแต่งเป็นแน่ (The Dipavamsa,

2001) ลักษณะอันเด่นชัดอีกอย่างหนึ่งคือ การรักษาประเพณีของพระสงฆ์สำนักมหาวีร การพยายามแต่งเรื่องราวให้สอดคล้องต่อกันตั้งแต่บทแรกจนถึงบทสุดท้าย ด้วยการชี้ให้เห็นว่าเกาะลังกาเป็นดินแดนแห่งพระพุทธศาสนาเถรวาท จึงเป็นหน้าที่ของชาวพุทธทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ต้องช่วยกันปกป้องดูแลรักษาให้มั่นคงจนถึงอนุชนคนรุ่นหลัง

สำหรับระยะเวลาการแต่งนั้นไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจน แต่คัมภีร์มหาวงศ์ระบุว่าสมัยพระเจ้าธาตุเสนะนั้น (พ.ศ. 998-1016) พระองค์โปรดให้สาธยายคัมภีร์ที่ปวงศ์ต่อสาธารณชนในเทศกาลบุชาพระมหินทเถระ (พระมหานามเถระและคณะบัณฑิต, 2553: 379) หลักฐานตรงนี้น่าจะชี้บอกว่าสมัยนั้นคัมภีร์ที่ปวงศ์เป็นที่รู้จักแพร่หลายของชนทุกชั้นตลอดเกาะลังกาจึงเป็นเหตุให้มีการสาธยาย หรืออีกอย่างหนึ่งเรื่องราวในคัมภีร์กล่าวถึงพระมหินทเถระในฐานะปูชยาจารย์ค่อนข้างชัดเจน จึงเป็นเหตุให้มีการนำมาสาธยายในวันสำคัญอันเกี่ยวข้องกับพระเถระเจ้า สำหรับผู้รจนาคัมภีร์เล่มนี้ก็ไม่ปรากฏหลักฐานส่วนใดอย่างถึง จี พี มาลาลาเสกราได้แสดงความเห็นไว้ว่า คัมภีร์เล่มนี้มีใช่เป็นผลงานเขียนของคนเดียว แต่เขียนหลายต่อหลายรุ่นสืบเนื่องตลอกันมา และสันนิษฐานว่าน่าจะแต่งโดยภิกษุณี เพราะตอนท้ายของคาถามีการอ้างถึงภิกษุณีสองรูปนามว่าพระสันหาเถรีและพระสมุททาเถรี (จี พี มาลาลาเสกรา, 2545)

ประเด็นนี้ผู้เขียนเห็นแย้งว่าไม่น่าจะเป็นผลงานของภิกษุณี เหตุเพราะเนื้อหาในคัมภีร์ที่ปวงศ์กล่าวถึงเรื่องราวของภิกษุณีค่อนข้างน้อย ตรงกันข้ามเรื่องราวของพระสงฆ์มีกล่าวถึงดาดดินแม่เรื่องเล็กน้อยก็มีการแทรกเข้ามา อีกประการหนึ่ง หากเป็นผลงานของภิกษุณีจริงน่าจะมีการกล่าวถึงกิจกรรมอันโดดเด่นมากกว่าข้อมูลเท่าที่มีอยู่ แต่ปฏิเสธมิได้ว่าคัมภีร์ที่ปวงศ์เกิดจากการมีส่วนร่วมทั้งพระสงฆ์และภิกษุณี อย่าน้อยน่าจะเป็นคนให้ข้อมูลโดยเฉพาะประเด็นที่ผู้แต่งไม่สามารถเข้าถึง

เนื่องจากแต่งขึ้นก่อนพระพุทธโฆษาจารย์เดินทางมาเกาะลังกา คัมภีร์ที่ปวงศ์จึงเป็นแหล่งข้อมูลของพระพุทธโฆษาจารย์เป็นอย่างดี คัมภีร์วิสุทธิมรรคก็อ้างอิงคัมภีร์ที่ปวงศ์หลายแห่ง แม้คัมภีร์สมันตปาสาทิกาจะไม่กล่าวถึงคัมภีร์ที่ปวงศ์ก็จริง แต่หากดูเรื่องราวภายในคัมภีร์โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ศรีลังกา ต่างเชื่อกันว่าอาศัยข้อมูลจากคัมภีร์ที่ปวงศ์เป็นแน่ (The Mahavamsa, 2000) คัมภีร์ที่ปวงศ์เริ่มลดความสำคัญเมื่อพระมหานามเถระแต่งคัมภีร์มหาวงศ์ อาจเป็นเพราะสำนวนภาษาไพเราะเพราะพริ้งกว่า ไวยากรณ์เป็นระบบมากกว่า และการจัดเรียงเนื้อหาเป็นระเบียบมากกว่า จึงเป็นเหตุได้รับความนิยมแพร่หลายมากกว่าคัมภีร์ที่ปวงศ์

จี พี มาลาลาเสกรา (2545) ชี้ให้เห็นความสำคัญของคัมภีร์ที่ปวงศ์ว่า “เป็นความพยายามครั้งแรกที่ต้องการทำเนื้อหาให้กระชับ มีวิธีการนำเสนอได้ใจความ และมีรูปแบบเรื่องราวต่อเนื่อง อีกทั้งรวมกันเป็นกลุ่มก้อนด้วยเทพนียาย ตำนาน นิทาน และประวัติศาสตร์ นอกจากนั้น พยายามย้อนหลังกลับไปสมัยที่ยังลึกลับเหมือนเคยเป็น เพิ่มเติมแหล่งข้อมูลทางตำนานอันหลากหลาย ขวนขวายเพื่อสร้างสรรค์องค์ประกอบจากหลายแหล่งข้อมูลที่เกื้อหนุนกันหลากหลาย บันทึกเช่นนี้เกิดมีขึ้นกลายเป็นรูปแบบภายนอกของคัมภีร์ที่ปวงศ์ ความรู้ร่ำมบงพร่องของภาษาและจังหวะ การกล่าวซ้ำแล้วซ้ำอีก การละทิ้งสิ่งไม่จำเป็น และอักขระที่ไม่ปะติดปะต่อมีอยู่ทั่วไป ความไม่สมบูรณ์จำนวนมากพบเห็นในการเรียบเรียง และความต้องการแบบแผนช่วยให้สามารถกำหนดระยะเวลาการแต่งได้ เนื้อหาประกอบด้วยพระคาถาจำนวนมาก ซึ่งสามารถระบุส่วนสำคัญของนิทานได้ มีการจัดแจงเหมือนเสริมเทคนิคการช่วยจำ และความผิดหลักศิลปะรวมเข้าด้วยกัน”

บทสรุป

การศึกษาของคณะสงฆ์ศรีลังกาสภามัชฌิมอาณาจักรอนุราชปุระก่อตัวขึ้นจากปัญหาจาตนะปิรีเวณะ กล่าวคือ การศึกษาแนวจารีตปฏิบัติระหว่างอุปัชฌาย์กับสัทธิวินัยหรือระหว่างอาจารย์กับอันเตวาสิก และมีพัฒนาการสืบเนื่องเรื่อยมาจนประสบความสำเร็จเป็นรูปธรรม ทำให้เกิดมีพระสงฆ์นักปราชญ์เป็นจำนวนมาก คณะสงฆ์ในที่นี้หมายรวมถึงภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ นอกจากจะแต่งตั้งตำราเป็นคู่มือสำหรับการเรียน การสอนของคณะสงฆ์เองแล้ว บทบาทเด่นอีกด้านหนึ่งของพระสงฆ์นักปราชญ์คือการสงเคราะห์สังคม ชั่วบ้าน ด้วยการเทศนาเสริมคุณธรรมยกจิตใจของผู้คนในสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างผาสุก พระเถระบางรูป ก้าวล้ำไปไกลด้วยการเข้าไปมีบทบาทชี้แนะสถาบันกษัตริย์จนได้รับราชูปถัมภ์เป็นอย่างดี ส่งผลให้การศึกษา คณะสงฆ์โดดเด่นเป็นที่ยอมรับจนมีฆราวาสเข้ามาศึกษาเรียนรู้ภายใต้การสั่งสอนของคณะสงฆ์เป็นจำนวนมาก

ประเด็นน่าสนใจ คือ ระบบการเรียนการสอนของคณะสงฆ์ศรีลังกาสภามัชฌิมอาณาจักรอนุราชปุระนั้น ดำเนินตามจารีตปฏิบัติของบูรพาจารย์ผู้งามพร้อมด้วยศีลวัตรปฏิบัติ กล่าวคือพระมหินทเถระผู้เป็น ปฐมบูรพาจารย์เรื่อยมา ระบบการเรียนการสอนนั้นเน้นศึกษาพระวินัยปิฎกเป็นหลักโดยจุดประสงค์คือความ ตั้งมั่นแห่งพระศาสนา ส่วนพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎกนั้นเลือกสรรมาเฉพาะส่วนจำเป็นที่เห็น ว่าเกื้อกูลแก่พระวินัยปิฎกเท่านั้น โดยเป้าหมายหลักของการศึกษาคือเพื่อเป็นประโยชน์แก่คณะสงฆ์ และเพื่อ สงเคราะห์แก่สังคมชาวบ้าน ด้วยวิธีการเช่นนี้เองส่งผลให้ศาสนจักรและอาณาจักรช่วยเหลือเกื้อกูลเป็นหนึ่ง เดียวจนกลายเป็นความปึกแผ่นมั่นคง

เอกสารอ้างอิง

- จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักรของพระภิกษุพาเทียน. (2522). ต้นฉบับของศาสตราจารย์ เจมส์ เล็กจ์ เอ็ม เอ แอลแอล ดี แพลและเรียบเรียงโดย พระยาสุรินทรภักข์ (จันทร์ ตุงคสวัสดิ์). กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- จี พี มาลาลาเสกรา. (2554). *ศรีลังกา: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ การณ์พระศาสนา และวรรณคดี* แปลโดย ลังกากุมาร. นครปฐม: สาละ.
- ถังซำจ้ง. (2547). *จดหมายเหตุการเดินทางสู่ดินแดนตะวันตกของราชวงศ์ถัง* แปลโดยชีว ชูหลุน. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ธัช มั่นต่อการ. (2547). *การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์สมันตปาสาทิกาปฐมภาค*. ปริญญาศิลปศาสตรมหา บัณฑิตมหาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พระมหานามเถระและคณะบัณฑิต. (2553). *คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค 1*. แปลโดย ผศ.สุเทพ พรหมเลิศ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาพจน์ สุวโจ. (2560). *เล่าเรื่องเมือง(ศรี)ลังกา: รวมบทความวิชาการในวาระครบรอบหนึ่งทศวรรษ*. นครปฐม: สาละพิมพ์การ
- พระพุทธโฆสเถระ. (2548). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*. สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบ เรียง. Taipei: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation.
- พระคัมภีร์ที่ปวงศ์. (2526). พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูธรรมโมภาษคฤกษ์ ญ เมรุ วัดชำแสด ตำบลบรือ อำเภอบรือ จังหวัดมหาสารคาม วันที่ 9 เมษายน พุทธศักราช 2526.

- พระสังฆราชเทวรัทษิตะชัยพาหุเถระ. (2559). *นิกายสังครหะ: บันทึกการพระศาสนาของชมพูทวีปและลังกา*. แปลและเรียบเรียงโดยพระมหาพจน์ สุวโจ. นครปฐม: สาสะพิมพ์การ.
- พระอุปัชฌาย์เถระ. (2548). *วิมุตติมรรค*. พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ. อนุสรณ์งานบำเพ็ญกุศลออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ พระพุทธวรญาณ (มงคล วิโรจนมหาเถร ป.ธ.5) อดีตเจ้าอาวาสวัดประยูรวงศาวารวิหาร และอดีตเจ้าคณะภาค 15 ณ เมรุวัดประยูรวงศาวารวิหาร เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร วันที่ 5-6-7-8 มิถุนายน พ.ศ.2548
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. (2526). *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ภาค 1-3 ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. (2550). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปปริบทวรรค ปปัญจสุตฺตนิ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. (2550). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

Reference

- Bhikkhu Nyanamoli. (1991). *The Path of Purification*. Kandy: Buddhist Publication Society.
- Bimala Churn Law. (2000). *A History of Pali Literature Vol.I-II*. New Delhi: Rekha Printers.
- (1923). *The Life and Work of Buddhaghosa*. Delhi: Asian Educational Services.
- De. Silva, C.R., and De. Silva, Daya. (1990). *Education in Sri Lanka*. New Delhi: Navrang.
- Education in Ceylon: A Centenary Volume*. (1969). Colombo: the Government Press.
- Epigraphia Zeylanica Vol.III*. (1994). Edited and Translated by Don Martino De Zilva Wickraemasinghe and H.W. Codrington. (New Delhi: Asian Educational Service.
- E.W, Adikaram. (2009) *Early History of Buddhism in Ceylon*. Colombo: Buddhist Cultural Centre.
- G.P. Malalasekera. (2002). *Dictionary of Pali Proper Names Vol.II*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publisher.
- Godakumbura. (1955). *Sinhalese Literature*. Colombo: Government Publication.
- Gunaratne Panabokke. (1993). *History of the Buddhist Sangha in India and Sri Lanka*. Colombo: Karunatne & Sons Ltd.
- History of Ceylon. (1959). *University of Ceylon*. Colombo: Ceylon University Press.
- James Gray. (1998). *Buddhaghosuppatti*. Delhi: Asian Educational Services.
- M. Nagai. (1919). *Journal of the Pali Text Society 1917-1919*. London: The Oxford University Press.
- N.A. Jayawickrama. (1962). *The Inception of Discipline and the Vinaya Nidana*. London: Luzac & Company Ltd.

- Naimbala Dhammadassi. (1996). *The Development of Buddhist Monastic Education in Sri Lanka with Special Reference to the Modern Period*. Unpublished thesis of Lancaster University.
- P.V. Bapat. (2009). *Vimuttimaggā and Visuddhimaggā: A Comparative Study*. Kandy: Creative Printers & Designers.
- R.A.L.H. Gunawardana. (1979). *Robe and Plough*. Arizona: the University of Arizona Press.
- Rajaratnakaraya* (A Historical Narrative of Sinhalese Kings from Vijaya to Wirawikkrama. (1907). Edited by De Silva Simon. Colombo: H.C. Cotthe, Government Printer.
- Rangama Chandawimala. (2016). *Heterodox Buddhism: the School of Abhayagiri*. Colombo: The Quality Printers.
- Senake Bandaranayake. (2009). *Sinhalese Monastic Architecture*. Hyderabad: Graphica Printers.
- Somapala Jayawardhana. (1994). *Handbook of Pali Literature*. Colombo: Karunaratne and Sons.
- The Dipavamsa. Trans. (2001). *Hermann Oldenberg*. New Delhi: Asian Educational Services.
- The Mahavamsa. Trans. (2000). *Wilhelm Geiger*. New Delhi: Asian Educational Services.
- U.D. Jakasekera. (1969). *Early History of Education in Ceylon*. Colombo: Department of Cultural Affairs.
- Upatissa Thera. (1961). *The Path of Freedom: Vimuttimaggā*. Kandy: Buddhist Publication Society.
- Walpola Rahula. (1993). *History of Buddhism in Ceylon: The Anuradhapura Period 3rd Century BC 3 10th Century AC*. Colombo: Buddhist Cultural Centre.